

МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ, НИШ

ПЕСНИК ЉУДСКОГ ДОСТОЈАНСТВА

Ја нисам стао, ја сам застао

I

У последњој песничкој збирци Радована Зоговића *Супрет за сјутра* налазе се две песме које у књизи имају повлашћен положај, повлашћен утолико што казују нешто суштинско о човекову животу и његову крају, о ономе што повезује (или би требало да повезује) почетак с исходом, али тако да се у крају препозна почетак а у почетку наслути могућни крај. Укратко, реч је о доследности човекова живљења, о ономе што би требало да је вавек препознатљиво у његовом трудном корачању ка звездама.

Младости вјеран остани. Заносу. Вишем себи.
Потреш ли њу — шта си тада. Шта си, реци!
Младост је сунце рано — у сунцу раном класје хљеби,
Младост је човјеку што први вир ријеци.

Песма *Младост* пева о једном више него често занемариваном искуству, на које тзв. озбиљан човек, касније, *кад му се отворе очи* одмахује руком или само слегне раменима. Живот није оно о чему се у младости сања нити се снови младости остварују. Озбиљан живот, кажу тзв. озбиљни људи, нешто је сасвим друго. У њему има много тривијалног, ниског и никаквог, не једе се све што лети, па се зато треба скупити око онога што ти је дато ако желиш да прођеш са што мање штете а нешто при том можда и уфајдиш. Младост — то је фантазија, а срамота је да се озбиљан човек фантазијама бави уместо да гледа своја посла и да не звера наоколо у ствари које га се не тичу.

Они који тако мисле не треба да читају Зоговићеву поезију јер она за њих и није писана. Песник необично уважава управо

те јуношке године када сан о неистраженим могућностима живота још увек чисто буја у њима. Јер људска будућност није пука временска категорија, није пуко надолажење времена, као што надолази вода, већ је она делом и оно што се у младости сањало и за то заложии најлепши део живота. Али сањати сном младости значи учинити све да сневано и оживи, да оживи као збиља сама. Сан који се венчава с реалношћу није друго до сан револуционара који сања градећи и гради сањајући. Онај ко прекине везу између сна и живота одбацио је младост као нешто неважно, па ће му стога и сâм живот, приклањајући се свему што га надилази а све ће га надилазити, бити нешто у чему ће само *претрајавати*.

Указивањем на Зоговићеву песму *Младост* желимо обратити пажњу на оно што она својом иманенцијом казује и што ће касније бити богато потврђено анализом других мотива Зоговићеве поезије. У анализи Зоговићеве лирике кретаћемо се правцем који осветљава ова песма, да бисмо одредити који су то њени духовни потенцијали, који су то унутрашњи услови што морају бити испуњени да би човек о себи могао рећи да се не само младости није одрекао него да је целог века корачао за светлошћу којим га је она обасјала у зори његова живота.

Песничка књига *Супрет за сјутра* започиње песмом *Старац и море* (у којој песник овим хемингвејским насловом указује на горкијевски мотив буревесника). Песник очигледно алудира на своју сопствену поодмаклу доб, али то је и све што се на старост односи. Ништа више. И ништа друго. Све оно о чему песма пева је младост.

Ударај у хриди! Док живиш, да збиља будеш живо,
ударај, узлијећи, дроби се о стијене!
Како би иначе, од сивог јесењег неба сиво,
уз мрки камен створило чудо цјене?

Овако доживљава свет млад човек. Овако доживљава свет човек који се никад није одрекао своје младости, али која се зато никад ни њега није одрекла. Ако су године неминовност, старост није неминовност, јер она није просто у годинама што исцртавају своје дубоке рељефе, већ у неком ружном опуштању и у већ нервозном чекању краја. Овде је посреди нешто друго. Овде младост непрекидно пева, зазива таласе, изазовно их мами и заповеднички тражи да га они преплављују, ударају, ломе се о њега. Човек је створен да се потроши у непрекидном рвању са животом, а не да буде изједен од рђе живота, од бући нечињења. Немилосни таласи су снага која бруси, глача, цизелира, а оно што им се супротставља својом стеновитом укопаношћу, одбијајући да попусти пред најездом вала увек изнова долазећих, јесте нешто што се кали да би досегло меру унутрашње постојаности и успоставило равнотежу са силама чији је посао

да глођу и растварају. Чудо пене или изглачани јантар — упозорава песник — јесте последица удара помамне стихије.

Живети — то значи подвргнути се непрекидном трошењу виталних снага. То је онај виши смисао младости о коме пева песник, онај виши смисао човештва. Јер, младост је заправо *сав* живот, не младост као одређено доба, већ младост као схватање света или као његова визија. Мудраци који одмахују над искуством младости, над њеном непревредношћу, над њеним лутањем, одмахнули су заправо над свим оним што су могли бити и што, пуни разједајуће скепсе, никад неће постати.

Песма *Старац и море*, писана у песниковој старости, пева једну младићки полетну мисао, а цео циклус (истог назива) зазива сећања на најлепши период песникова живота, на његову борбу за остварење младићког сна.

Све бих, сав остатак живота — до дана — до минута
дао — да друг другу остаје мјера свему.

(У Чајничу, после 32 године)

Позната мисао софисте Протагоре да је човек мера свију ствари преобликована је код Зоговића у мисао да је друг другу мера свему. Она подразумева много шта. Сама семантичка конструкција претпоставља непрекидно узајамно давање, и у том обостраном давању изврстан заједнички пројекат циља, али пре свега духовно заједништво.

Књигу *Супрет за сјутра* Зоговић започиње враћањем у дане партизанског војевања, дакле у дане своје младости и младости својих ратних другова. То није просто сећање, лепо додуше, али из којег се враћамо у свакодневни живот да бисмо свакодневно наставили. За Зоговића има у томе нешто битно: то је трагање за друговима, а трагање за њима исто је што и трагање за младићким сном. У песми *Таксирана сентиментална молбеница* он тражи три гроба партизанска да би имао другове уза се, јер је с њима лакше, јер се без њих у ствари не може. Лепота друговања остаје то што јесте и кад је најгоре, чак и кад је глава на рамену у питању, у ствари нарочито тада. Друг је онај који се подмеће за друга, који је вољан (радосно вољан) да преузме на себе туђе патње и тако олакша ономе којем је теже. Друговање је заправо пожртвовање и самопожртвовање, уверење да се права ствар чини тек кад се за другог нешто учини:

И сам сустао, предњак, окованоме, подметне леђа —
носи и себе, и њега, и окове.

(Колашински прозор)

Срећа друговања, оних што су се заклели на исти сан, чак и кад се окови носе, *јесте* срећа, јер она указује на раст људскости, на зрење човека до његове пуне мушке оспособљености да се понесе властита судбина. Свестан сам да ову песникову

мисао неки неће разумети, да неки нису у стању да је разумеју, јер ту се под срећом подразумева нешто што се само у најсуровијим приликама живота открива и спознаје. Без човештва у човеку не може бити среће: основица људске судбине у томе је да се невољноме пружи рука. Упркос свему и без обзира на све. Има једна врста лагодног хуманизма, хуманизма без ризика који се практикује све дотле док се не појаве сметње; али чим се нешто забрани, чим се декретом пропишу допустиве форме хуманитета, он се брзом осеком враћа у допустиве границе, у оквиру октроисаног. Песник Зоговић, наравно, не мисли на ту врсту хуманизма. Његов је много радикалнији, јер не поставља границе и јер иде до краја:

Стаје и други у окову, и трећи у окову. Подмеће
леђа други, подмеће трећи. . . Да ли су знали
да их, посљедњим остатком снаге, на стријељање носе?
Па и да јесу — зар ћеш да га оставиш
да ту, да одмах, сам и остављен. . . Носи
док не паднете оба. А кад паднете —
пали сте и остали скупа.

„Друг другу“ умножава снаге, увишестручава напор, чини остварење сна могућним. Али, зар и под овим условима, зар и под условима које намеће сама смрт? Да, и под тим условима, чак нарочито под тим условима. Јер, сан се може остварити тек ако се пређе та гранична линија, та линија која оне друге тако убедљиво одвраћа и гони их да се, скупљени у клупко страха, препуштају свему само ако им је обезбеђено постојање као дисање, као право на дисање.

Зоговићев лирски јунак (али који није само „лирски“) концентрисан је на битан смер — прекорачење свакодневне тривијалности живота и равнодушне помирености са оним што јесте — што међутим никако не значи да је он, загледан негде изнад себе, смркнути, опасни аскет који зна само за свој циљ и само за њега живи. Зоговићев лирски јунак има изванредно изоштрен осећај за оне мале радости које живот човеку може пружити: река, вода, вир, три жута листа или камичак који се злати кроз бистру воду. У песми *Жеља од воде и живота* Зоговић усмерава сећање на свог ратног друга који је пожелео (што су му убице милостиво допустиле) да се пре смрти окупа у виру Мушовића реке. То тај песников друг узима „жељу од живота“, узима оно што је од тог живота остало као нешто свето а једноставно. Зоговић пева како се тај младић купа, како осећа сваку кап воде по своје телу, жељан да пре одласка запамти сваку грст овог вира. Рећи ће о њему, о виру, песник једну лепу, једну дубоку реч: „Дубине сигурне у себе, зато мирне“. Само плићина пршти, само она оглашава сваку своју кап. Момак не изговора ниједну реч, ћути, таман и тих као вир који му обгрљује тело.

Кроз све ове партизанске песме, кроз ове песме-сећања на своју и младост својих другова прозире се неприкривена туга, неприкривена жѧл што се звездани одред тако проредио, тако умањио. Дубоко гануће изазива стих који је сав усмерен на заједничке љубави и заносе, вере и ономе „друг другу“ што се у Зоговића истиче готово као једно поимање света:

Да, ту је јасен. Ту су навиљци. Ту мирис, њихова
сјетна душа.

Али ти, Мисјус — гдје си ти то? Гдје си, Мисјус?

(„Мисјус, гдје ти?“)

Мртви се не мењају. Они су застали у свом последњем гесту. Истурањем груди борци су легитимисали себе и не подлежу више ничијој и никаквој накнадној контроли. Они су оно што су својом младошћу понели, заустављени у лету и тако и сами поставши лет, и висине и небо. Њих не може дохватити ружно двоумљење, скептично самоиспитивање, сумња у предузето. Они зраче сјајем осмеха и вечно остају такви. А песник је, прескочивши међу смрти, кренуо некуда даље, али чувајући та своја сећања као сопствени оријентир. Одступати, мењати правац, ићи горе и доле, трагати за најбезбеднијом стазом — то могу они накнадни, они последолазећи, они с рачуницом у глави и рачуном у банци. Али онај који је остао са сном своје младости, натезавши га још сновима оних који остадоше на бојишту и стратишту, не могу тако, не смеју тако, јер онда би било заиста све узалудно. Нека други. Нека остали. Нека сви остали. Али песник не. Песник мора наставити својим и својих другова ногоступом. Песник, мек и људски рањив, мора, мора ако је песник, да буде тврди заштитник снова, неоступни бранич, последња одбрана. Песник је сведок и настављач. И велик је, и прави је, само ако је то, само ако је такав.

II

Поезија Радована Зоговића поседује више занимљивих психолошких квалитета. Пре свега, она је стварана под специфичким психолошким притиском и носи све ознаке тог притиска и све аберације које такав притисак може и мора да произведе у човеку. Али пре но ишта друго уочава се, и не само у овој књизи, да је песник остао сѧм и да подршке за свој рад и своју духовну егзистенцију нема где другде да тражи до у себи. Нестало је оно „друг другу“, очигледности су постале друкчије. Песник је принуђен да сагледава и открива једну другу и друкчију стварност:

Одумире се —

посјетилаца нема, писама нема, нема страсти,
ријетко бане чак онај што мамцем ријечи ријеч лови.

(Танка)

Тај мотив, мотив самоће, разасрт је кроз целокупно песничко дело Радована Зоговића и вредело би се њиме позабавити у његовој свеукупности. Међутим, песник веома оштро разликује самоћу од усамљености. Самоћа је за њега једно физичко стање, али тек је усамљеност оно што може унети у човека душевну пустош. Истина, песниково (у сећању) нагињање ка својим ратним друговима, помињање њихових борби и њихове погибије, представља, у психолошком погледу, реакцију на његову самоћу у коју је стављен. Али баш они, ти некадашњи, испуњавају песников простор и чине да он, иако сам, није усамљен.

Знанци, другови моји, које с радошћу свакад сретах,
они су мртви: глад? метак? мучење? — реци, Раву!
А што остаде — то чамиња, ил' пјешке не иде ни по
метар,
можда чак, за стаклом „кола“, од мене окреће главу.
(Заборав програмирани и непрограмирани)

Шта човеку, особито револуционару, преостаје када га изолују због сумње на политичку губу? За револуционара је то крајње неприродна ситуација, јер он делује не као анахорета већ као члан одреда. Таквом, а поготову ако је песник, не остаје друго до да још дубље зарони у свој првобитни, у свој младићки сан. И тај чин није само чување и подржавање сна; то је истовремено и исцелитељски поступак, начин да се опстане у пустоши окружености у којој више ниједно познато лице није познато, и више ниједан пријатељ није пријатељ. Песник је кад-тад морао да се спомене стихова Мајаковског (и то оних које је некада и сâм преводио) „Шта је јединка? Ком је она нужна?“ и да се дубоко замисли над њиховим смислом. Истина, револуционар, кад је његов одред снага у којој нема никаквих раселина ни пукотина, нема разлога да поставља питање појединца ни да брине о њему. Не да то питање не постоји, али оно под датим условима није ургентно. Али, шта сад! Је ли јединка заиста нешто толико безвредно да о њој не вреди чак ни размишљати? Може ли се она једноставно одбацити, као што се одбацује услужени предмет? Је ли човек заиста толико ништаван да га можемо с лакоћом отписати као ствар малу и незначајну? То је једно од суштинских питања која се у Зоговићевој поезији постављају. Можда је раније и сам Зоговић (и највероватније) мислио о појединцу ону исту мисао коју је изрекао и Мајаковски. Али када је сâм, и као човек и као песник, доживео драму људске изолације у њему се догодио коперникански обрт. На изазовно питање Мајаковског „Шта је јединка?“ Зоговић је сада могао указати на Фаринату или Капанеја (мотиве на које ћемо тек доћи), или оног заточеника Курицу (из *Артикулисане ријечи*) који имају снаге да остану доследни себи. Ту чак ни уверење није толико важно; значајан је сам људски квалитет који омогућује остајање на властитој црти или, тачније, на црти властите персонaлности.

Революционару као делу одреда није ни особито тешко да издржи евентуалне притиске, јер њега непрекидно греје уверење да су с њим његови другови, да није сам, да је уз њега сама револуционарна идеја. Међутим, револуционар као изопштеник принуђен је да се ослања на чисто људске вредности и тако откривајући да су оне, управо оне, *основа сваког људског по-духвата, па и револуционарног.*

А срце ради. Гријеши, прескаче, к душнику тражи излаз.
 Ал' куца — лежим на успону, осјећам: земљу тиче!
 Сулудо од журбе, напора, дужности: прилив измлаз!
 Ал' чему све то, упорни трудбениче!
 Чему тај напор: сад тромби крвне судове, сад их врти!
 Чему кад човјек већ никог ко некад да зажели?
 И кога да зажели? Никога осим мртвих!
 Мртви су само остали себи досљедни, собом смјели.
 (Поново водопад и гране)

Изговорена је необично значајна реч: *собом смјели*. Не сме-ли по налогу, по морању, по страху или по неком идеолошком напутству, већ собом, по ономе што јеси, преузимајући тако и тиме на себе сав терет одговорности, сав, без остатка. Тиме је упозорено да никакве аутентичности не може бити, па ни револуционарне, *без аутономних личности*. Основни проблем сваке револуције састоји се у аутентичности њене људске резерве. Аутентичност револуције није ништа друго до аутентичност њене људскости. Ништа друго.

Од Зоговићевих песама које припадају мотивском кругу усамљеништва издваја се по својој необичној једноставности (и људској лепоти) песма *Некролог М. Б. Ј.* То је песма у којој је само смрт у стању да прекине пријатељевање два револуционара:

Са оних предусретљивих врата
 мене
 нико више поздравити неће
 онако обрадовано, онако
 кличући: „О — о!“

Како — не неке речи већ неки гласови као ово „О — о!“ могу казати више и дубље но било која реченица, но сав речник људски. Каква осмехнутост у њима, какво радовање, какав кликтај у души! Осећамо, видимо како се сјај у очима домаћина разгорева као уљаница, како му се осветљава у души, како трепти његово срце због доласка пријатеља. Зоговић нам понешто казује о том драгом човеку, али и да ништа друго није рекао, баш ништа, ово јединствено „О — о!“ само би рекло све што треба. То је усклик чисте људскости, то је она радост, која осећа потребу за човеком и која се ка њему сва пружа, пуна поверења.

И сад, иза оних врата, за оним столом
 нико више не чита. И мене
 онако предусретљиво, онако обрадованих
 руку — већ нико, никад
 сусрести неће. О — о!

Целу песму, или бар оно што је суштинско у њој, песник гради помоћу два супротстављена а ипак и тако складна тона: тона радости и туге. Међутим, пунина песничког ефекта се не постиже простом супротстављеношћу те две поетске идеје већ артифицијелношћу оног „О — о!“ и О — о! У погледу облика то је исто, а тако различито по смислу. У првој слици „О — о!“ доводи до расцветавања целокупне људскости старог револуционара. Не осећамо потребу за било каквом конкретном појединошћу. Песник га изнутра осветљава и обавија таквом емотивном атмосфером да он израња пред нама у потпуности своје људскости. Израз „обрадоване руке“ само је детаљ који сведочи за целог њега, за сву његову личност. То је слика човека пријатеља, слика самог пријатељства. И зато не изненађује песникову реакција. Песниково О — о! делује као рана, као кидање његовог властитог меса, као одлажење дела њега самог. То је људска туга, уздржана колико је то могућно, али туга која надвладава и у оном О — о! преплављује и ништи сваку суздржаност.

Најлепше у овој песми о пријатељству збива се изван семантичке смислености и не треба га превише преводити на дискурзиван говор. Нека остане затворено у она два „О — о!“ / О — о!

III

Песме с мотивима ратних сећања и усамљеништва представљају тек део, и то знатно мањи део, песама збирке *Супрет за сјутра*. У бројчаном погледу далеко их надилазе песме с историјско-литерарним мотивима. Али то није случај само у овој збирци. Слично је и са збирком *Артикулисана ријеч*, док је књига *Књажевска канцеларија* сва у историјској мотивици. То враћање на литерарне и историјске мотиве у поезији Радована Зоговића има своју дубоку сврховитост. Историја и литература, па и митологија (којом се Зоговић није превише користио), су за поезију они простори у којима се врши психолошка верификација сопственог искуства. Јер ништа што је људско није без неког утемељења у прошло, није без неке клице што је проклијала давно пре нас и која чува у себи светлост у којој ћемо огледати властито лице. Ако би наш доживљај света био сасвим апартан, непримерен било чему, он би истовремено био и људски безначајан, јер све што је људски вредно и значајно корени се у прошлости, има своју предисторију.

Та могућност исказивања садашњег кроз прошло или, да то друкчије формулишемо, та подударност прошлог и садашњег као

них јеврејских свештеника којима овај проклети јарац разбуцава сав њихов идеолошки Талмуд:

Потом свештеник, да на отписаного гријехе свих поређа,
положи руке на главу јарцу. А старјешине свега збора
наређаше руке на брзу, на грчевиту језу леђа.
(Старозавјетна прича II)

У целој књизи (али и у осталим песниковим збиркама) неће се моћи наћи ниједна реч која призива милост или бар исказује жељу да буде друкчије него што јесте, јер између силе и оних нарогљених споразума нема нити га може бити. Свако је у своме и свако своје чини. Природа је насиља и насилника да гоне; природа гоњених да чине што могу у своју одбрану и права на постојање. У песми *Немачки сликар Нолде (1941)* саопштава се да је овом немачком сликару забрањено сликање, тј. забрањено да постоји оним чиме уметник једино и може постојати. (Забрањено сликање једнако је забрани објављивања стихова. Нолду, *наравно*, ни на ум не пада да послуша забрану. Како би мирис терпентина могао одати сликара, то ће он поступити друкчије:

Ја ћу у тајни собичак, зими огрнут топлом деком,
тихо, штедљиво — власт брине да Нолде штеди паре.
Ја ћу, над малим картоном скупљен, с ђачком четком,
с водом у чанку — ја већ прелазим на акварел.

Револуционари (као и уметници) чине оно што могу; кад су на историјском фронту они развијају заставе и јуре према својим звездама, али кад их прилике нагнају да се сведу на своју усамљеност или на четири зида, они се збијају у себе, као што се збија густо ткање:

Нек се акварели слажу — сликање, скривање, мила муко!
Нека се у мраку крију и чувају своје боје.
Једном ће сваки са свог зидног квадрата — као дуго
запћене, најзад штампане строфе с листова — рећи своје.

У својој поезији Радован Зоговић доноси једно ново песничко искуство: искуство јеретика, искуство изопштеника. Јер над њим није изговорено једно *Апаге*, *Сатана* (песник је и сам написао песму управо с овим називом) које претпоставља априорну супротстављеност изопштеника и правоверних, нити блага епитимија (која је казна за времена, казна привременог испаштања) већ је над њим изговорена застрашујућа јудаистичка клетва *Херем*, вечито проклетство и овог и оног света. То је положај у који је песник био стављен и у којем је једино и могао песнички стварати.

Једна од важних одлика поезије Радована Зоговића је снажна поетска експресија. У том погледу он се може мерити с Владимиром Мајаковским, песником кога је Зоговић веома уважавао,

волео и преводио, и чак у *Супрети за сјутра* исписао цео један циклус песама посвећених њему. Темперамент изванредно добро коинцидира с идејом револуције и личношћу револуционара. Али темперамент се не може правити, не може се на силу исказивати. У поезији Зоговићевој темперамент се најчешће изражава кроз стихове прекидане узвизима, као кад се скандира, и више него изразитом употребом императивног облика. Разуме се, код многих наших песника може се наићи на императивни облик као на стилску одлику (јер песници га углавном тако и користе), али код Зоговића он није само стилска одлика. Он је нешто више: начин да се сугестија згусне, да се све прекрати с једном или с две речи, да се атакује на свест читаоца, али пре свега зато да би му се непосредно обратио.

Ударај у хриди! Док живиш да збиља буде живо,
ударај, узлијећи, дроби се о стијене!

— — — — —
Мушовића ријеко, живи! Надошла, с обала рђу стружи,
љети узмакни — на тихој, сањивој жици свирај.

— — — — —
Не гаси, не заваровај, док год је рана, рану. Мрзи! Пати!

— — — — —
Бујајте, људи. Оптичите спријета, са стране, отпозади!

Међутим, императивни облик има још једну функцију: он поништава *наметнуту празнину* између људи и песника. Другим речима, он врши једну необично важну психолошку функцију. Императивом песник дозива људе и тим дозивањем, тим непосредним обраћањем, чак и кад га нико не чује, чак и кад самом себи у ухо говори, он посведочује своју друштвеност, своју везаност за свет и људе.

Императивни облици, као и темперамент који је прави извор зоговићевске експресије, откривају једно важно песничко начело: начело динамике, трајне људске покретљивости, нарогљености, немирења са свим што би да човека стави у положај срамне подређености. Императивни облик је један од модуса самоисказивања те унутарње динамике, тог људског врења које прелива преко ивица и вазда буја из дубине, неисцрпно, вечно долазће, ново и преобилно.

Зоговић није од оних песника који пева по шаблону грађанске пристојности и који унапред зна шта се сме а шта не сме, шта се ваља а шта не ваља. Појам револуционарног песника, већ по дефиницији, садржи не само љубав према сневачима зорâ већ и мржњу на све насилнике и насилништва. Зоговић не сматра мржњу за ниско осећање или мање вредно од других. Напротив, осећање мржње за Зоговића је мотор револуционарне воље и он се ни часа не либи да јој у својим стиховима даде маха:

Проклет сваки мој секунд свог мира, проклети средосједи,
и сам ја с њима, ако се у мржњи на мрске икад стоим;
проклет сваки залогај мој, ако у сваком не осјетим
укус соли вијетнамске — згаришне горке соли!

(Самоанатема — 1971)

Тиме се додирује проблем идентитета личног и општег. Веза личног и општег у песника Заговића изузетно је развијена, развијена до једне тако високе мере да је више него тешко одредити где почиње једно а где завршава друго. У песнику та два вида стварности постоје као међусобно прожимајуће снаге; и ако неко није склон да верује у могућност овакве идентификације, тај мало зна о менталитету револуционара и стога му је тешко да схвати нарођеност која се никад не јавља у име личног већ управо у име тог општег, општег дакако у револуционарном смислу. Песникова збирка *Лично, сасвим лично* већ својим насловом упућује на суштствену везу револуционара кога се опште ствари лично тичу и који на њих реагује као што други реагују на повреду личних права. Али, наравно, на то се може гледати и друкчије: идентитет личног и општег је у поезији Зоговићевој и поетичко начело, и стога треба да буде разматрано и с ове тачке гледишта.

Указали смо на то да је динамичко начело у поезији Зоговићевој нешто што се тиче њене семантике, али и њене стилске фактуре (садржајна компонента увек садржи нешто од стилског вида). Песникова претежнија опредељеност за литерарно-историјску тематику (о чијем смо општем смислу већ нешто рекли) учинила је песников израз у језичком и стилском погледу веома разноврсним. Наравно, то није услов *sine qua non*. Песник се према тематици властите поезије може одређивати и песнички једно-смerno, тј. све исказивати својим стандардним песничким језиком. И томе се нема шта приговорити. Ипак, песник Зоговић поступа сасвим друкчије. Новина ситуације, новина у погледу места или времена, обавезује га да се према предмету понаша сходно његовим сопственим условима, а пре свега у погледу језика који му је историјски примерен. А језик је битан услов за остваривање аутентичне атмосфере. *Књажеска канцеларија* је изванредан образац стварања атмосфере помоћу језика, а знатних трагова употребе старинских језичких модела — особито у циклусу о Његошу — има и у *Супрети за сјутра*. Кад песник пева гласом лирског субјекта, позајмљујући му свој савремени језик, читалац је нужно упућен на мисао, емотивни угођај и сл., али ако се, помоћу језика, лирски субјект одвоји од аутора и заузме потпуно самосталну позицију, као што је то код Зоговића случај, читалац обраћа пажњу и на језичке обрте, на оно што они својим експресивним видом исказују, а то је један изузетно драгоцен квалитет за оно што песник и жели да постигне. Језик није само доносилац извесних значења већ је и битан приносилац психолошке атмосфере, нечега што се не може изразити савременим језиком:

Невоље ли моје, Господине мој, добротом свагда скори!
 Хоћу ли не навући подозреније владе, овим скривим
 народу; чиним ли народу по вољи — противтворим
 влади. И сад се ту снађи! И сад ту мирно живи!
 (Плач протопрезвитера. . .)

То, дакле, није плач попа који се жали на неке услове у којима је принуђен да живи већ је то *плач протопрезвитера которског Јакова Поповића у поводу Његошева приспјећа из Русије и кратког боравка у Котору*. Зоговић, дакле, и насловом песме, а пре свега језиком којим се лирски субјект самоисказује, одређује догађај и просторно и временски; он га историјски ситуира, и тек пошто је то учинио, допушта читаоцу да, с оним сазнатим о прошлости, крене пут садашњости, тј. пут његовог властитог искуства.

Но, наравно, о језику и стилским квалитетима Зоговићевог стиха може се још много тога рећи. На пример, песник радо здружује, радо уједињује натуралне слике с цивилизацијским елементима. Тако за Зоговићев песнички стил сматрам веома карактеристичним стихове као што су „Као земља бити! Сва у кошевинама кварт-формата“ или „он сунце удесно води ласером луче очне“. Таквих стихова има још и они се налазе у свим Зоговићевим песничким књигама. Објашњење тог стилског феномена би се вероватно могло наћи у песниковој идеји идеолошке провенијенције по којој природа за човека има највећу вредност као природа на цивилизацијском нивоу, тј. као освојена природа. Али било како да било (и без обзира на меру допадљивости овог стилског поступка), он остаје веома карактеристичан за Зоговићеву песничку фактуру.

Динамичка структура Зоговићеве поезије наметнула је песнику потребу за динамичким изразом (здруживање натуралних слика и цивилизацијских елемената такође му припадају) који се у првом реду огледа у императивно-екскламативном стилу на који смо већ скренули пажњу. Тако ће песник уместо мирног *Дах и груди кид* рећи *Дах кид*. *Груди кид* где се понављањем истог глагола постиже динамички ефекат. Код Зоговића је доста чест случај да се иста реч, иако не представља никакву тешкоћу да се пронађу речи различне по облику, упорно понавља. Али песник не динамизира само стих и мисао коју њоме изражава, већ и језичке елементе на нивоу скупа речи, односно синтагме. Израз *сузе од среће* који представља природну и формалну целину Зоговић ће драмски поцепати на две половине *чак сузе, чак од среће*, што је стилски веома смислено јер се тиме уноси у стих не само нешто од психологије већ управо од психолошког тона, не само од мисли већ и од начина на који се она обликује, од начина којим делује.

Сви ови експресивни елементи Зоговићевог стиха указују да он не пева своју песму са равнoг терена априорно утврђене

поетике већ из једног психолошког става који се тако рећи мора потврђивати из стиха у стих.

„У натетивљене стихове сабијам све што прозрем“

То је добар израз, то је тачан коментар Зоговићеве поетике. Милош Бандић је у својој рецензији за књигу о којој пишемо приговорио да у неким Зоговићевим стиховима има превише те пренапетости, те натетивљености. Он је у извесном смислу свакако у праву. Али суштина Зоговићеве целокупне поезије је управо у тој натетивљености. Зоговић пева с брида ствари. Он пева с ивице. Натетивљеност његовог стиха је друго име за динамичко начело његове поезије. Натетивљеност је настојање да се из стиха измама највиши тон, највиша регистарска скала. Али Зоговићева поезија није сва таква. Чак и динамичко начело његове поезије је принцип стила, стилска категорија. Не треба заборавити да песник има и песама са сасвим друкчијим унутрашњим усмерењем, чак мирне по тону и као мелем благе по изразу. Такве су песме *Висока чемерика*, чисто лирског садржаја, сетна по тону, топла као сећање, или песма *Стаза испод смрча* која је сличног садржаја. С веома изразитим лирским компонентама су и његове љубавне песме *Ноћ телефоном*, *Молитва пред сном*, *Последње бдијење* или прелепи *Сонет о сну*. Песама са чисто лирским усмерењима у Зоговићевој поезији није мали број. Оне показују да песнички тоналитет не обухвата на истородан начин све садржаје већ се одређује према ономе што сам садржај сугерише, што сам садржај нуди као обликовани принцип.

Довољно смо нагласили да је Зоговић изванредан познавацац народног језика, али и његових старинских облика кад *историзује* поетску тему. Уза све то он је и сам језички стваралац. Чак бих рекао да постоји специфична зоговићевска лексика. Ево нешто из тих песникових настојања (најчешће успешних) да прошири границе значења речи, да им да неки нов значењски обрт или да их осмисли неком неочекиваном нијансом: издгњи, пропућен, рошљив (рошљив дах), развласан-а (коса), тмичник, ветар рошави (површину реке), напрудити, усебити се (усебиш и осамиш), устрофим, укартотече, наозони (киша) итд. То нису сви Зоговићевии неологизми у збирци, а још ако се узме у обзир да их има, не мали број, и у осталим његовим књигама, то произлази да је стваралачка језичка компонента у Зоговићевој поезији нешто што заслужује и потпуније и свестраније испитивање. Овај Зоговићев вокабулар остаће трајном константом његова језика, а напосе посебним стилогеним чиниоцем његове поезије.

У лепој и инструктивној песми *Пјесник* из циклуса с дантеовским мотивима Зоговић пева о послању песниковом. Службу песникову он изједначава са самим Дантеом, тј. песником који је „призван и позван да у пакао шаље“, а у првом реду оне „ко год се уз љестве љешева к моћи пење“. У свету суровости и неправди не може се без гнева, а то значи без отпора неправдама,

јер ако им се човек не супротставља тешко је говорити о човеку и човечности. Отпор свему нељудском — ето дефиниције Зоговићева схватања човештва. И поезије.

IV

Пре но што пређемо на анализу циклуса са дантеовским мотивима — који у значењском и вредносном смислу чини срж књиге — нужно је истаћи да у њему има доста од мотивских резонанци *Књажеске канцеларије*, те се стога нећемо оправдавати што ћемо најпре на њих обратити пажњу, утолико пре што је мотивски круг *Књажеске канцеларије* више него сускладан с циклусом дантеовских мотива.

Да се тврдокорник отпадни, на љесковој дрнда дрнди
 догод истина у њему не свлада смртни гријех.
 Да се бије догод се у правој вјери коначно не утврди;
 догод се љубављу цркви не прожме — да се бије!
 („И калуђер који сврже расе“)

Радован Зоговић у овој песми¹⁾ примењује песнички поступак обрнут ономе што га је Десанка Максимовић применила у својој књизи *Трајим помиловање*, па на јеретике и проче гледа не са становишта милости (која је песнику Зоговићу мрскија од свег мрског) него са становишта Душановог закона, са становишта инстанце која је законе прописивала не да би се ови кршили и затирали милошћу (тако јој непримереном) већ да би се примењивали у свој својој грубости и суровој доследности. Милост се — ако се она и случи гдеде — примењује над већ потпуно безопасним, над скршеним и сломљеним, над онима који се вуку по праху земаљском, па је зато добро понеког од таквих оставити да се, обасјани милошћу, превијају по праху, с лицем приљубљеним уз земљу, собом и сопственом покорношћу величајући и славећи мудрост и снагу Закона. А за оне друге, охоло и горде који хоће да — као калуђер о којем пева песник — мисле неку своју мисао, заблудно уверени да на њу имају некакво право, за такве не сме бити никакве милости већ се на њима и против њих има применити све што закон тражи, па у складу с њиховом охолошћу и више, и мимо закона, све док се узохољени сасвим не слоде.

Калуђеров грех састоји се у његовом слободном мишљењу које га је довело дотле да свргне расе, приклањајући се свом

¹⁾ Песма је по својој интонацији полемична. Таква је и песма, само још оштрија по тону, *Неком критичару*. Збирка садржи и две пародије, од којих је *Калигула, граматика и граматичари* напросто изванредна (песма о Цезару-простаку коме простаклук нимало не смета да влада светом). Друга пародија (али пародија с полемичком интонацијом) односи се на песму (код Зоговића неименовану) *Преображење Љубомира Симовића* из збирке *Источнице*.

унутрашњем гласу. Али не! За законе и законодавце то је један од смртних грехова, јер све што нагиње променама, све што би да нешто мења, од мисли почиње, од оног менталног дрхтаја који не да човеку да заспи, већ га сву ноћ окреће на ражњу његове властите мисли, још недовољно јасне али у својој бодрости крепке и чиле. Па тако, ако врховни законодавац не допушта икакве промене већ све жели да остави тако како јесте (а ту мудрост, иако није био никакав законодавац, знао је и књаз Милош о коме песник пева у *Књажеској канцеларији*), он затирање духа промене мора отпочети од саме мисли, јер ту су и њени зачеци и њени почеци. Човек без мисли, без властите мисли, је као овца што трчка смером што јој га пастиров прут показује, па таквом не преостаје друго, нема ли у њему спремности на каштигу, него да се препусти црној судбини властите ништавности. Није довољно рећи: не може се, нема се куд. То зна и овај Зоговићев калуђер-јеретик, па ипак он чини оно што може и мора. И ту се појављује она гранична црта. Зоговићеви јеретици, или бар они који мисле да човек вреди сам по себи, не сматрају да је живот, било какав, највећа људска вредност. Заправо живот јесте највећа вредност али не под условима које царски законик намеће, јер он и није прављен за поданика већ за владара, и он не изражава накане плебса већ царски легитимитет. Живот је највећа вредност — једна је од иманентних мисли Зоговићеве поезије — тек ако је он испуњен људским смислом, а ако је царским законима нарушен, онда оно што је човечно треба да буде утрошено на то да се поремећеност животне аутентичности поништи поништавањем царских забрана.

Они који познају *Књажеску канцеларију* лако ће у наведеним стиховима препознати каштиговања злодејника дреновом батином. И у овој песми се, под моћним царским патронатом, бије — безмало као код Милоша. Разлика је само у томе што Милош, још не превише сигуран у себе, исувише ужива у батинама и кажњавању, а то је знак несигурности, то простачко радовање што се месо кида и крв кваси убоје, мекане до раскашканости. А царске су батине заиста царске, јер цар о њима чак и не зна. Ту се просто врши закон с оном истом сигурношћу с којом сунце излази и залази. Каштиговање је рутински посао. Милош је међутим лиричар батина. Он им се тако силно радује, њега обузима такав усхит кад се оне раскошно намирују, а плаћени (и неплаћени) услужници трче да возљубљенога господара у свему задовоље, како би господар био срећан, а и они с њим, срећни његовом срећом.

И раздријеше му хаљине, и откидоше оба скута,
и знаке и спонке — све покидаше ко у сјечи.
И огологлавише га, и застријеше му крпом уста,
јер оглашен: нечист! — поста нечист.

И судише да иде, и тиснуше га да иде, преобличен,

и сваког да пропушта, пред сваким да се здењчи.
И он иде. Хаљина раздртијех. Застртих уста. Виче,
пред собом далеко виче: „Нечист! Нечист!“

Батине, жестоке батине, често до смрти болне, прва су фаза у смекшавању окорелих и заблуделих душа. Али бол које оне изазивају није циљ већ пут којим закон продира до њихових душа, јер душа је оно што закон хоће, и мисао је оно што закон хоће, јер кад се прва стави у запт а друга под благи надзор закона, учињено је све, и више не треба бринути о заблуделој души. Одсад ће она сама бринути о себи и, преживи ли овај царски, или књажевски или библијски церемонијал одвраћања, убудуће ће у широком луку заобилазити све спрудове слободног мишљења и лудог снатрења о неповредивости људске личности и њеног достојанства.

„јер оглашен: нечист! — поста нечист“.

Смисао је у овоме: оно си у шта те закон произведе, оно си што се о теби каже да јеси. Немаш ти никаквих својих врлина, чак ни врлина. Ако мислиш као слободни мислилац, рећи ће се да лудо мислиш и твоја мисао важиће као луда. Ако правду тражиш, а сумњаш у правду закона, наћи ћеш само сабљу или ће ти језик бити одрезан, па ћеш убудуће моћи само да мумлаш своју правду и нико неће бити у стању да размрси неартикулисане крикове твоје мумлавости. Онамо где постоје царски, књажевски и прочи владарски закони, а особито онамо где постоји само закон шиба и конопца, људско се достојанство не признаје и само смерно послушништво може проћи некажњено.

И овај несрећник који далеко виче о својој нечисти, свима који би да чују, није само несрећник. Он је, на жалост, и стварни пораженик, ма колико то било неправедно и људски тужно. Јер он је прешао границу која двоји страну човештва од стране царске или идеолошке репресије (јер у песми *Из шатора од састанка* реч је управо о идеолошкој репресији). Он је пристао да виче своју људску пораженост и да самим тим оглашава (једно претпоставља друго) победу *шатора од састанка*.

У песничком разматрању проблема људске личности Радован Зоговић поставља врло високе захтеве, захтеве које обичан људски створ ни у сну није у стању да испуни. Али независно од практичне стране питања, граница између једног и другог, између људског и властодржачког тачно је постављена и више него видљиво обележена.

Батине нису једино средство сламања поносних душа. Има их још, и разних. И неочекиваних, и сасвим непознатих. Нико није у стању да замисли инвентивност и имагинативност оних који педесају, који — разним проверама — подвргавају сумњивце и бунтовнике лековитом одвраћању с кривога пута. Па

ако од тога понеко и не преживи, шта се може, бар је стадо остало без губавих, па тако целином својом здравије.

У песми *Прауредба* — а прауредба значи каштигу и педесу у свим облицима које се даду замислити — Зоговић варира мотив супостатâ, мотив о којем има трагова и у *Књажеској канцеларији*:

О, прауредбо! Бог супостате своје, отпадне величине,
у тартар суновраћа: вјечно стписани вјечни кривци!
Ал' власт им оставља да с грјешницима ондје чине
шта хоће, шта знају, шта смисле, довитљивци

Да у трк сустале гоне, да веслачима дугим млате
тек помољене потиљке из јаме смрадне воде:
да парају груди, да у зупце остава хватају кости вратне...
И да разгале. И да се у тешком послу разоноде.

Дакако, не греше само они што су заувек испод, не грешу само прост плебс који је вазда нечим незадовољан и вечито гунђа себи у браду. Греше и великаши. Греше и они којима се лопатом приносило, они што у рају и сјају владаше а чињаше им се да им треба и боље и више, те учинише нешто што Господ не прашта већ за шта у тартар шаље на вјеки вјеков. Али и ту се води рачуна ко пристаје власти и њеним уредбама и законима; онај што је био изнад других, први тамо где се мери ко је где и ко је иза кога, испод кога или изнад кога, и овде у паклу Дантеовом биће први, и господар од кога се стрепи, јер први и други, и последњи — није друштвени низ што се само у господарским просторима јавља него га има чак и у осветничком ватром осветљеном паклу. Поредак је један исти, и на небу и на земљи, и у рају и у паклу. И супостата може бити кажњен, али његова казна мора одговарати његовој пријашњој величини и значају. Ако је на земљи владао над људима, и тиме показивао да није од простог ткања, сада ће и у паклу имати своје првобитно преимућство, само сада неће владати над људима већ ће их кажњавати, кажњавати уживајући у кажњавању, кажњавати играјући се, док је света и века. Каква радост! Каква дивна игра! Какав диван, јединствен, непснoвљив пакао!

Међутим, својим стиховима Зоговић циља и на нешто друго: на морално издајство, на спремност да се за власт — макар и за власт у паклу — чине све људске неподопштине.

Тема супостатâ има два вида: она не говори само о спремности на бескрајно потчињавање ономе од чије се милости зависи већ и о погубном утицају неизлечиве болести која се зове власт. Кад та куга крене у похару човека, кад човек на власти почне, у сулудости своје моћи, да замишља да је он ту где јесте не по милости већ по својој божанској просветљености, да је он ту не зато што му је одређена функција него да је ту по неминовности судбине, он у ствари почиње да се понаша као различит од дру-

гих, приписујући себи права која му диктира његова сулудост о величини права. Али тек кад се та величина, правећи погрешку у тежњи за безмерношћу моћи, пробуди као супостата, као бивши, његова наводна моћ ће се тек сад открити у својој голотињи: то је мржња према свему људском, јер такви за моћ, макар и у паклу, спремни су да плате сваку цену, чиме се открива празнина и ништавност њихове тобожње изабраности, њиховог тобожњег пастирства, њиховог тобожњег вођства.

Песнику Радовану Зоговићу као песнику револуционарне оријентације ништа није тако мрско као принцип милости о којем надахнуто пева у *Сонету*. Јер онај ко признаје тај принцип, ко га прихвата у његовом свеобухватном значењу, у ствари прихвата принцип покорности. И више од тога, он прихвата деперсонализацију властите личности. Јер све што јеси на лествицама друштвене моћи ти ниси по сопственим заслугама — ма биле оне и стварне и несумњиве — већ по милости која ти се дарује, и само тако дуго вредиш док те светлост милости обасјава.

Не прелакоми се, не превари се, не прихватај
 оно што милост даје — што ти се одузима
 кад, пав у немилост, добијеш дуги ватраљ. —
 Јак је не онај што даје, но онај што не прима.

Лако је давати кад оно што дајеш ионако није твоје, али узурпирано право, право да чиниш милост, чини те стварно властником права којим располажеш. Одупрети се том тиранском праву може се само ако се избегне сенка милости, ако човек тврдо одлучи да ће с њим бити тако како мора, ма било како. Само онај може да се отме замамности милости ко се свесно подвргне одрицању и аскетизму. Одрицање и аскетизам су уосталом одвајкада биле вредности оних који су желели да очувају своју људску самосталност. Велика је заблуда мисао да су сви људи израђени од истог или сличног ткања. Не, људи се баш по свом ткању, по ономе од чега су откани, суштински и битно разликују. Ма колико то звучало јеретички, постоје људи који се рађају да би били покорени, да би живели у својој потчињености и уживали у њој, да би подастрли своја леђа господарима и газдама као мекани ногоступ и били дивно и милостиво изгажени. Јер да није тако, да у човеку нема ове клице из које се развијају његов страх и јад да одживи живот пристајући на све, он би одавно решио свој људски проблем, али како то није тако, како човек мора да се бори не само против оних који потчињавају него и против самог себе, против оног себе који дрхти пред моћницима, његова борба за људску еманципацију мораће још дуго да потраје. Јер људска храброст, јер људски карактер — те две битне човекове врлине — не настају саме од себе већ се морају у човеку однеговати снагом воље и плаћањем свакојаких, углавном врло високих рачуна.

Не примај ништа што не зарадиш врелим знојем!
 Ништа чиме се милост користи и надима,
 чему пред сваким и свакад не можеш рећи: Моје! —
 Јак је не онај што даје, но онај што не прима.

Има један тон који се чешће јавља у овој књизи, а сасвим је у складу с оним о чему Зоговић пева у *Сонету*, и не само у њему, тон којим се ставља до знања свима који су спремни чути: да никаква најезда насиља, никаква људска (боље: нељудска) опачина, никаква подлост (која се на подлогама тираније тако бујно, тако цветoliko развија) не може померити у човеку његову властиту судбинску одлуку. „Плата за гријех? Плата“. — „Данак за гријех? Данак“. — „Данак за гријех? Дужност!“ — Има у томе нечег мирног, нечег преврелог, нечег стаменог! Толико је чврста та одлука да се буде у себи! То није само прекаљеност већ и помиреност са свим оним што човека може снаћи, али пре свега то је помиреност с оним крајњим. Јер само онај коме пође за руком да се с оним крајњим помири, да на ону крајње пристане, успео је да савлада замке и мамце покорности и да, својом аскетском тврдоћом, заобиђе цесарску милост којој је људска свинута шија толико драга да пред њом чак и њен осветнички гнев губи сву своју снагу.

V

Шта то на нас иде? Чему то нас два хитамо сад у сусрет?
 Утваре! И узда невидљива свакој савија у срп шију? —
 Људи! И сваки к земљи покучен. И сваки као узет.
 И сви, идући, у прса кољенима себе бију.
 (Путници у првом кругу чистишишта)

Оно што Зоговића као песника привлачи јесте тема човека као морално пониженог бића, као бића без моралне аутономије. Та тема је битна у дантеовском циклусу, али је карактеристична и за целу збирку, па и за целокупно песничко дело овог аутора.

За Радована Зоговића егзистенција човекова јавља се у првом реду као морални проблем постојања. Морални изазов је тест који човек мора успешно савладати да би се човеком могао назвати. Ове људе-утваре песник назива погрбљеним душама, јер сваки од њих носи на својој грби велик и оштар камен. То је казна за смеле. Они који су у животу били усправног држања овде ће, по налогу Свевишњег, морати мало да се покуче, да се савију, да се приклоне црној земљици. Човек може бити свакојак, али ни по једној црти он не сме личити на Господа Бога свога, јер то „личити“ превише га приближава нечему што мора остати јединствено и непоновљиво.

„Људи, умници, за смјелост мисли, за најдивнију смјелост своју,
да натоварени стијеном по кругу круже, све се јаче
грбећи, кољенима у саме груди бијући, и да поју,
и да при том Вишњему поју? — Не, ја плачем!

Нек се вођ мој и пјесник другим ниједним незасјењен,
чуди, нек ме кори — ни вјерник, најпослије, није блашче!
Нек проглашава: преданост, живи гдје умре сажалење, —
ја плачу ништа не могу. И ја плачем“.

(Не, ја плачем)

Изванредно је драгоцено сазнање песниково које он сам собом стиче. Проклетници у пакленском кругу носе терет несреће због смелости своје мисли, смелости коју песник назива „најдивнијом смјелашћу“ људском. Већ смо истакли да се дух надређености најпре полакомљује на оно унутрашње у човеку, на његову душу и заправо на његову мисао, јер слободна мисао је први корак ка човјековом властитом ослобођењу. Стога репресивни режими најпре ударају на људску мисао, и кад њу развргну, кад њу осрамоте и учине од ње прљаву крпу, развргли су, осрамотили и упрљали самог човека. Јер човек је најпре мисао о себи, а тек потом егзистенција по властитом напутству. Ако се човеку отме право да мишљу прожме властиту егзистенцију, онда је он заправо подвргнут неком другом систему мишљења који није и његов. Остати без сопствене мисли, остати без права на њу, то не може значити друго до право на располагање сопственим постојањем пренети на неког другог.

Али смелост мисли, та најдивнија људска смелост, јесте — то треба посебно подвући — индивидуално људско право, јер она само као индивидуално људско право може достићи пуни замах и значај. Залажући се за смелост мисли, песник се у ствари залаже за право појединца, за људску индивидуалност, за људску упосебљеност. Нисам сигуран да бих *овакву* квалификацију смео употребити за Зоговићеву поезију писану пре рата и непосредно после рата, али сам сасвим сигуран да управо ова квалификација одговара његовој поезији писаној касније. У Зоговићевој поезији — а на то ћемо одмах прећи — оно што је људски најплеменитије не чини колективно биће народа (оно пре сличи онима што вуку кружно свој камен) већ самосвесни појединци. То су они што рачунају с крајњим, што су прегорели себе, па зато могу да се гласно искажу до краја. Нема сумње да су такви — као Фарината или Капанеј — изразите личности, личности којима се не може морално подражавати, јер морално подражавати високи људски образац значи бити спреман на ризик до краја. Као што има уметнички надарених људи, или људи верзираних у науци, тако има људи с даром карактера, јер и то је дар, и то дар посебне врсте, и можда најплеменитији од свих људских дарова. Узвисити се изнад свих људских невоља које

те могу снаћи, и пристати, мирно пристати, на све чиме ти мрачне силе прете, и издржати све те претње, и не попустити — спада у људске подвиге највишег реда.

Гријех и казна! Гријех и по Дантеу казну тражи.
 Но Данте и ту надраста вијек. Свој је. Нов је.
 За њега (томисту) у казни за гријех, чак за страшни,
 осим гријеха и казне постоји још и човјек.
 (Гријех и казна)

Али нису сви људи бунтовници. Има их слаткореких и слаткописмених, оних што им цео живот прође у држању кадионице и прављењу слатког мiра да до носница Господњих стигне. Ти кадионичари, ти хвалоусти, ти што изврћу све, па оно што је за згражање уздижу и хвале а оно што заслужује хвалу и уздиг куде и блате — такви у стиху Радована Зоговића пролазе горе од свих других. Јер они, кадећи Богу јединоме, затварају уста свим приговорима, а сваку слободније изречену мисао стављају под свој кадионичарски критицизам и узносе је Господу као смерни прекор што још има таквих.

Сав измет свијета, сав без остатка свјетски измет,
 у једну једину јаму! У другу увалу Осмог круга.
 И све ласкавце — ко год је слаткорек, слаткописмен —
 у ту увалу. У ту препуну тога кљука.
 (Анти-Алесио)

Ласкавац није далеко од подмитљивца. Он и ласка зато што је подмитљив. Он из подмитљивости своје ласка. Он је користољубац који би да се умили Свевишњем, а Свевишњи — то сви ласкавци знају — милошћу плаћа ласку и руком благом милује његову покорност као што се милује покорно керче.

Нигде у овим стиховима не избија таква нетрпељивост, таква мржња црногорског барда као кад је реч о ласкавцима и подмитљивцима. То није нешто што он баца у измет него је то измет сâм који се враћа својој изворној природи. Песникова мржња на њих је тако велика да је он спреман на „сарадњу“ са Свевишњим, спреман је да „потпише“ само да му се дозволи да их он, *по своме*, изложи казни. То је гнев човека који се научи другом и друкчијем моралу, а у ласкавцима не види друго до нешто што срамоти човека и чини га мање вредним самим фактом што такви постоје, што такви јесу. Основа Свевишњег (јер и он, иако свемоћан, мора имати неку основу) јесте ова гамад људска која се коти и множи под благотворним сунцем ласке, под сопственом кадионицом што је издиже високо у безмерној покорности Једном и Једином.

Чак аргат Бога да будем — потписујем. Оног Бога што пушта да грешник гријеши, да митник згрће мито.

И кад се намите, намире, Он се, одједном љут и окат,
развиче: жигом ће, проклетством, судом, стидом. . .

Чак тога Бога аргат да будем. Кажњеник што кажњава.
Само да митнике — док се, да се отму, кивно скубу —
бацам у смолу што час набухне увис, час сплашњава
и глас испушта као кад ђаво од чмара прави трубу.

(Погодба)

VI

Ако Зоговићеве песме о младости и смрти револуционара представљају структурне чиниоце збирке, тако рећи њене стубове носаче, песме о Фаринати, гибелину, фирентинском родољубу и Дантеовом политичком противнику, и Капанеју, том највећем од свих презирача богова, јесу светлост ове збирке, њен сјај Зоговић о овој двојници гордих (и храбрих, јер је права **гордост** незамислива без храбрости) пева с неприкривеним дивљењем. Мотив људског поноса је у поезији Радована Зоговића чест, и могућно га је лоцирати тако рећи у свим његовим песничким књигама. Кад човек изгуби све, остаје му само понос и, ако је прави, губитник није вољан да га жртвује ни по коју цену. Јер, ако човека раздружите од његова поноса (макар му све друго узели и згазили), ви сте га заправо одвојили од онога што га и чини човеком. Зоговићево дивљење за оне који устрајавају у себи и собом, који не допуштају да буду одвојени од онога што чини срж њихове човечанске суштине, означава ону ударну тачку његове поезије у којој се преламају и сва остала њена значења.

За љубав к Фиренци, за мач истргнут да је брани
од својих — хтјеше је, „гнијездо гвелфско“, у прах
смљети —

Данте му прашта гоњење гвелфа; род му свој изгнани
прашта: прашта му разбојиште Монтеперти.

И не прашта само. Данте се срцем мудрим
Фаринати диви: тај се ни вјечном паклу нѐ да!
Уставши високо у гробу, дигнуте главе, храбрих груди,
Фарината пакао с презрењем гордим гледа.

(Данте и Фарината)

Њихово љуто политичко противништво није препрека Дантеу да изражава према Фаринати своје најдубље поштовање. Иако је оно у ватри борбе морало бити беспощедно, оно није могло бити разлог да се људски став једног према другом изметне у нешто човека недостојно. Ово је однос *песника* Дантеа према политичком противнику који га је отерао у прогонство и унео

у њега тешки јад због одвојености од вољене Фиренце, због живљења под туђим небом и потуцања од немила до недрага. Све то Данте затомљује у себи, све то он превиђа, сматрајући да његова лична несрећа не сме да закљони његов људски став према противнику чије је родољубље исто тако несумњиво као и његово што је. Поштовање за противника тако је велико да у Дантеу нема мржње. Али ако се у њему не јавља мржња, то је и зато што њу ни противник није изражавао. Њихове политичке борбе, њихова идејна супарништва, иако су била жестока, ни у једном часу нису била усмерена ка покушају моралне дезинтеграције противника. Једно с другим нема никакве везе, нити сме једно другим да буде условљено и мотивисано. Ту се витештво (тј. поштовање туђе личности) само по себи разуме. Додуше, у Дантеовој песми о Фаринати има и нешто додатно, дантеовско, има великог срца, о чему Зоговић, увиђајући сву дубину ове изузетне личности, каже „Зато он и јесте оно што је“, па још и „Зато он и јесте / Изгнаник, Пјесник, Данте!“

Зоговићева песма *Данте и Фарината*, као мало која његова песма, толико је испуњена значењима, па и оним о којима нема трагова на површини песме, да би се само о њој могао написати посебан оглед. Њени стихови, и ситуација коју они граде, изазивају такво богатство асоцијација и наводе на таква и толика важна људска питања, да песма заправо почиње да казује не (или не само) једно збитије из прошлости већ једну судбинску опомену свету, особито политичком свету, који у наше време тако лако прелази границе преко којих никада не би смео прећи без велике опасности по самог човека и његов морални опстанак. У грубом и суровом свету у којем живимо човек мора да се како зна и уме избори за неки минимум хуманитета, јер ако се порекне и тај минимум, појавиће се авет моралне људске дезинтеграције који је само увод у његов колективни нестанак, будући да човек може живети само као човек или га неће ни бити.

Мотив Дантеа и Фаринате је изворно дантеовски мотив, тј. он је већ код Дантеа обрађен тако да се из њега сагледава сав значај димензије људскости и људског општења. Зоговићево истицање тог мотива чини да у први план дође историјска (па и трансисторијска) димензија онога што мотив Фаринате значи и може значити.

Гордост људска, или да то кажемо мирнијим тоном: понос људски, у хришћанству је сматрана за један од седам смртних грехова. Ако се човек узвелича због ствари које не дају права на гордост, онда је она смешна и зато се гордошћу никако и не може назвати. Постоји (ваљда) један једини случај када гордост показује сву своју људску целисходност, а то је када се њоме брани право на људскост. То је Фарината. То је Капанеј.

Гордост — није ли то последња одбрана човекова?

Ниједног ступња покајања, ниједног од три, к теби кивном не изнудише ни покајничку скрушеност срцем кртим,

ни исповијед уста, ни искупљење — најзад — чином.
Не, Зевсе! Какав жив бијак, такав сам и у смрти.

Не, не изиђе из мене покајника, не изиђе аминаша,
који се, кличући теби, претвара у мјехур који дрхти:
не изиђе самотргача косе, не изиђе камџијаша.
Не, Зевсе! Какав жив бијак, такав сам и у смрти.

(Капанеј)

У Зоговићевој поетској интерпретацији људски вредно је само оно што од себе почиње и собом завршава. Скрушеност што је богови од нас траже, па је — не пристанемо ли на њу од своје воље — намирују пламеном пакла и свим оним другим што је за охолост и охولة предвиђено, у ствари је основни инструмент владања сила и људских и божанских које би да се устолоче над човеком. Реч скрушеност, или покајање, или тражење милости, или признавање властите немоћи пред силама које су тако силне да се радо представљају као онострани (а то значи недодатне и с којима је битка, ако су заиста такве, унапред изгубљена) — све те речи (тако честе у Зоговићевој лексици) наводе на став о човековој потчињености и сугеришу мисао о немогућности преображаја онога што јесте. Не узгорди се — порука је оних што су свему свету већ одавно припремили требнике понашања, правила моралности и форме уљуђености по њиховој мери. Капанеј не пристаје. Капанеј одбија. Он је можда превише охол, и луд у тој својој охолости, али он се држи неке своје мере и све што чини по њој чини. Он измиче наредбама и забранама, прекорима и анатемама, и све их одбацује, и свакој од њих се руга, ка лећи се стрпљењем казне, уздижући се изнад свих прохтева намученог тела. Тријумф гордости људске може бити (и једино може бити) тријумф људскога духа, јер ако човек одлучи да се брани гордошћу (али пре тога и тврдо уверен да је *у стању* да се њоме брани) као последњом одбраном, онда је он стављен пред веома тежак задатак доказивања преимућства духа над слабошћу тела. Та крајња одбрана човекова — одбрана гордошћу, оholошћу, поносом — јесте по правилу и човеков крај.

Не тамо, Фиренцо! Највољенија, најдивнија,
ко лешине ствара, лешинари се за њим јате!
Не буди — најгаднија, најгора од злих — змија
што пород свој једе, уједа своју матер.

Човјек унижен, човјек који се себе гади
јер порече себе, јер се учини проданом овновином,
такав домовине у себи нема. А ти — шта ти
у таквом имаш? Страшне ли бербе, домовино!

(Данте Фиренци)

Ово је једна од најпотреснијих Зоговићевих песама и по своме мисаоном домацају једна од најдубљих. Терор не слама

само појединце, будући да осветничка ватра бачена на прогнане не дохвата само њих већ и оне који је потпаљују. Све што се у претераности чини, прелазећи све допустиве границе, мења и природу оног који кажњава. „Ко лешине ствара, лешинари се за њим јате!“ То је неизбежна последица предвиђања људске мере која је основа сваке правде. Човек је биће које, заплашено, може да се спусти у невероватне дубине нечовештва. Ту важи следећи парадокс: што је човек морално слабији, тим му је дража његова ништавна кожа; и кад тај ступањ рашчовечења наступи, нема више границе која би га зауставила у паду до најдубљег дна. Цезаризам рачуна на подршку овакве људске изгубљености као на свој темељ. Али Цезар који полази од доктрине нељудског као своје политичке платформе ни сам не може бити друго, и није друго, до отелотворење сопствене доктрине, ма колико иначе митологемама скривао њен антиљудски смисао. Принцип *калигулизма* у стању је да устроји поредак сагласан са самим собом, али он то може учинити само ако одстрани све што је људско, постављајући уза се стражу немилосрдних ликтора. У песми *Данте и Фиренца* песник упозорава, моли и плаче, да се то не збуде с његовом вољеном Фиренцом, јер унижени човек остаје без домовине која треба да је дом његове сигурности а не место његове људске пропасти. У обртању вредности губе и домовина и човек, и заједница и појединац; добија само Калигула, Цезар и пустолов, који користи као улог и земљу и народ, подвргавајући терору све што је под њим.

Онај ко је порекао себе у људском смислу све је порекао.

VII

На почетку овог рада истакли смо да две (заправо три) песме у овој Зоговићевој збирци имају структурно повлашћен положај. Најпре је то песма *Младост* — у којој Зоговић пева о пројекту властитог живота, о оном што би човек морао остварити ако хоће да буде и да јесте — а потом, на крају, песме *До виђења, кога неће бити* и *Галилејевац на смртном одру* у којима се варира исти мотив — мотив смрти револуционара и непокорника.

Сто на сред себе. Тако си хтио свакад
кад је било људи до воље. Лежиш
на најравнијој равни, у апсолутном миру.
Тонеш у тај мир, а не потањаш.

Људи у соби причају. Добро је,
нека причају. Њима је тако лакше,
а теби не смета. Ти као да тонеш у мисли,
и то те, да сасвим не потонеш, обдржава.

(До виђења, кога неће бити)

Има у овој Зоговићевој песми неког чудног мира и спокојства, неке безмерне, рекао бих, свете тишине. Речи се мирно откидају и без журбе уобличавају у смисаоне целине, реченица је глатка, без трзаја и нервозе која је иначе карактеристична за Зоговићев стих. Онај жестоки динамизам овде је сасвим ишчезао. Све је готово. Учињено је све што се могло. Наступио је тренутак предаха, тренутак заслуженог мира, баш као што се пева у оној познатој Ракићевој песми. И то поређење није нимало недолично за револуционара, јер је и његов живот на крају био — авај! — тако сличан, тако братски сличан оном ослабелом и до последњег часа упорном вранцу коме је судбина доделила упрегнутост у круг. Тек сада се открива шта тај живот јесте: непрестани напор, непрестани ризик, непрестана жртва у име колебљиве сутрашњице и неизвесности долазећег. Живети континуитетом идеје, живети следом младићког пројекта, не одрицати се себе — је ли то срећа? Па ипак, за револуционара је то често и права и једина срећа, јер на то се унапред пристаје и на невиђено рачуна. Револуционар је револуционар по томе што упорно иде за својом звездом водиљом, а тај пут нити је раван нити таквим може бити. У Зоговићевом песничком делу нема ниједног јединог стиха у коме би се револуционар пожалио на властиту судбину, јер она му није наметнута већ је добровољно прихваћена. А на избор који је добровољно прихваћен несмислено је жалити се. И коме?

Одмарају се рамена, сабијена и засјечена
од углатих греда, од врећа с мливом,
од дугогодишњег ремена пушке устаничке,
од логорских цакова с цементом, од по три
цака један на другоме.

Одмарају се руке, пружене посред себе. Кврге
зглобова. Сви прсти. Све кврге на прстима.
Одмарају се од туђих обруча и каца, од сјекире
и трнокопа ракљаша. Одмарају се
од трагача с мермерним блоком.

Ето, то је биланс. Ето, то је један од могућних резултата преживљеног и доживљеног. Да ужас ухвати оне који под животом разумеју нешто сасвим друго, мање тешко, мање горко, мање безнадније! Па ипак, то је лик револуционара у његовом аутентичном значењу. Живети као борац, као жртва, и од других и од својих под трагачем, и не писнути јауком, и не одрећи се ниједног бола, ниједне душевне патње, ниједног ударца батинаша.

Ни један други револуционарни песник не сведочи такву доследност, и људску и револуционарну, не доказује себе у толикој мери собом и оним што је његова поезија у својој нутрини као што то чини Зоговићево песничко дело. У песми *Капанеј*

има један стих који треба на овом месту навести „У трећем рову? У трећем! Седмога круга? Седмог круга!“ Ово је стих чије дословно значење сведочи да има људи — а такви су и револуционари у њиховом најбољем издању — који не пристају на уцене претњама (а то у првом реду значи претњама физичким мучењем) већ се држе свога кодекса и плаћају сваку цену за свој људски интегритет. Тешко је бити револуционар (ако не и немогућно) уколико се претходно није изборило за људски интегритет, јер он је основа сваког другог интегритета, па и револуционарног. Између људског и револуционарног разлика је *само* у томе што револуционар располаже једним програмом, али суштина им је иста. Чим почне да се прави разлика између једног и другог, *поуздан је знак да нешто с револуционарним ставом није у реду*. Људско, и само људско, критеријум је за све остале вредности.

Зоговићева песма о револуционару који лежи на храстовом столу зрачи миром човека који је све своје послове завршио на људски најчаснији начин. Па ипак, у томе миру, у тој тишини која се више никад неће узбуркати има један крик, има један бол — то је крик за слободом, крик за слободним простором, јер гробница „Улаз зазидан има. А никог да раскопа“. То је она последња мука с којом одлази, последњи јад што пече под срцем.

Зоговићева поезија не тражи за човека превише, јер човек мало потребује да би опстао. Али да би живео, да би живео људски дубоко, потребна му је слобода, као што му је потребан ваздух да би дисао и мисао да би постојао својом сопственом смисленошћу.

Било је разног: пристајао си да виши мјестом — више и зна; да ти став о гравитацији прецрта. И то цио.
Ал' кад је стигло до оног чим сама свијест дише,
што ниси хтио да будеш — ниси био.

(Галилејевац на смртном одру)

Компромиси сваке врсте, то је ипак људски, сувише људски. Међутим, револуционар или овај галилејевац с његовим (такође револуционарним) *Errit si tuove* не могу с компромисима до у бесконачност, јер се у бесконачности губи тачка оријентације, а најпосле и сама оријентација. Галилејевац — да останемо код Зоговићеве фигуре — може допустити погађање с инквизицијом у било шта, али не и с идејом хелиоцентризма, не и с идејом кретања, јер онда он престаје да буде то што мисли да јесте, престаје да буде галилејевац.

Као што је васиона у непрекидном кретању, као што је револуција непрекидно таласање и узнемиравање учмалости што би да се покрије паучином непокретности и мировања, тако је и човек биће што живи тек ако признаје живот, тек ако јесте у животу. Има људи — упозорава песник — који су само привидно у животу, а заправо су одавно мртви; то се не крећу они већ њихова телеса из којих је ишчилело све што је било живо (ако

је уопште и било живо). „О не умири прије но умреш. Не умири!“ Ту формулу живљења могу прихватити само они који са животом прихватају и ризик, неодвојив од живота. Јер живети као човек то увек значи непрекидно се одржавати притисцима потчињености, притисцима моћи. Револуционари су људи који бране изворне људске вредности, па је према томе мера човештва једнака мери револуционарног бунта. То добро знају и онај стари револуционар који се у смрти одмара од непрекидне борбе што ју је водио целог свог века и овај галилејевац који, одлазећи у смрт, оставља свој галилејевски принцип чистим и неокаљаним као знамење онима што ће доћи да наставе:

И док сад — будан седамдесетогодишњак пред свануће,
 преоцјењујеш, замишљаш — сад ти је само жао
 што нећеш узмоћи да им, са одра, подсмјехнут, прошапућеш:
 сад ме већ нико не преправи. Одох. Ћао.

Тако галилејевац. Дечачки. Младићки. Пркосно. Како и доликује младости, револуцији и поезији²).

Miodrag PETROVIC

A POET OF HUMAN DIGNITY

The author points out that though in Zogović's last book of poetry *Supret za sjutra* (for Tomorrow) the dominant motifs are those of youth and war memories, the motifs of loneliness and stubbornness in the face of excommunication are also present. Tied up with this last motif is the problem of human individuality, articulated through the motifs from Old Testament and Dante (poems about Farinata and Capaneus) and Njegoš, and through motifs of freedom.

The focal points of this collection are ethical dilemmas of a man and a revolutionary.

This poetry, it is pointed out, is an outpouring of a passionate temperament. Its dynamic structure and powerful poetic expression, the imperatives with which the poet addresses his reader, its rich language and a great care for a proper balance between form and content — these are the distinctive characteristics of Zogović's poetry. His poetic dynamism, often rising to supertension gives the effect of moving along outer limits — but this, too, gives it its specific flavour.

²) Првобитна структура збирке *Супрет за сјутра* садржавала је још пет песама које су изостављене из књиге. То су песме *Непослано писмо Б. В., Басна, Сутоњски штимунг* (објављене у *Стварању* — 1986, бр. 3) и песме *Од мисли несаница, од несанице мисли и Жудња (Форум* — XXV/1986, бр. 411/9—10, 337—339. Песме *Од мисли несаница и Непослано писмо Б. В.* поновљене су у *Гласнику, ЦАНУ* (1985, бр. 6). Према сазнању аутора овог рада Зоговић је пуне четири године водио „борбу убеђивања“ са издавачем да и оне уђу у збирку, мењао им првобитне наслове, али није ишло: морао је да се приклони захтеву (или молби) београдског издавача и да их дефинитивно исклучи из рукописа. Потписаном је тешко да схвати упорност издавача да песме не буду објављене у књизи, јер оне не изражавају ништа посебно, тј. ништа што се већ у овом или оном облику, у овом или оном виду не налази на другим местима у књизи. Јер поезија Зоговићева је од једног лива, тако да се у сваком њеном сегменту буквално налази и њена целина или бар нешто што ту целину репрезентује.

